

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

Bismillahi'r-Rahmani'r-Rahîm

İmâm-ı A'zam'ın Hayatı

İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe

Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh

(Hicrî 80-150 / Mîlâdî 699-767)

Ebû Hanîfe künyesine nisbetle anılan mezhebin kurucusu olup asıl adı Nu'mân b. Sâbit'tir. İmâm-ı A'zam lakâbı ile marûftur. Ona bu sıfâtın verilmesi; çağdaşları arasında seçkin bir yere sâhib olması, hukûkî düşünce ve ictihâd metodunda belli bir çığır açması sebebiyledir. Büyük babası Arab kabîlelerinden Bekr b. Vâil'in Teymullah b. Sa'lebe aşîreti tarafından himâye edilen Zûtâ'nın oğlu Sâbit, belki ceddlerinin ana yurdu ve o çağlarda aralarında Türk-Müslümân kavimlerin bulunduğu ve mîlâdî 634'te Hâlid b. Velîd'in fethettiği ve Bağdâd kuruluncaya kadar Abbâsî devletine başkentlik eden Anbar, daha sonra Sarahs ile Merv arasında bulunan Nese, veyâhûd Ceyhûn (Âmûderyâ) ırmağının kuzeyinde bulunan Tirmiz'de oturduktan sonra o günkü Irâk'ın ikinci büyük şehri olan ve Hz. Alî tarafından hilâfet merkezi yapılan Kûfe'ye göçmüştür.

Kûfe'ye göçen Mâh âilesi zengin bir uç beyi soyundan geliyordu. Hz. Alî'ye bir bayram günü faluze tatlısı ikrâm ederek, yeni doğan oğulları Sâbit için duâ istediler. O da Sâbit ve âilesine duâ etti. Âile bu duânın bereketini her zamân görmüştür.¹

¹ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 255

Ümmet içinde tamamıyla erimiş olan Nu'mân âilesinin Fars, Türk yâhûd başka bir kavme intisâbı açık değilse de Arab olmadığı, fakat Arablar arasında doğup büyüdüğü muhakkaktır. Zâten İslâm'da üstünlük ırkla değil takvâ ileidir.²

Ehl-i beyte bağlılığı ve dînde ihlâsı ana ve babasından alan Nu'mân ilk önce Kûfe'de Kur'ân'ı hıfz etti. Kur'ân'ın okuma ilmi demek olan kırâat usûlünü de yedi kurradan biri 'Âsım bin Behdel'den aldı. Bu Kur'ân sevgisi hayâtının son demine kadar devâm etti. Ka'be'nin içinde namâz kılariken Kur'ân'ı hatmettiği rivâyet edilir.

Arabcanın o zamân henüz kurulmakta olan sarf ve nahiv ile şiir ve edebiyâtını öğrendi. Kûfe, Basra ve bütün Irâk'ın en ileri gelen üstâdlarından hadîs dinledi. Nâfi', Abdurrahman bin Hürmüz el-A'rec, 'Adiyy bin Sâbit, Mesleme bin Kuhayl, Ebû Ca'fer, Katâde, 'Amr bin Dînâr, Ebû İshâk ve daha birçoklarından hadîs dinledi.³ 15 kadar *Müsned*'ine bakıldığında hadîste ne kadar ileri olduğu görülür. Bazıları Ebû Hanîfe'yi hadîste zayıf görürlerse de bu; gerçeğe değil, bir yanılmaya dayanır. O hadîsleri almada çok titiz davranıldığı için bazı hadîsleri teknik olarak zayıf gördüğünden delil olarak kullanmıyordu. Bunu görenler de hadîs bilmediğini zannediyorlardı. Dediğimiz gibi hem 15 müsnedine, hem Tahâvî ve Zehebî gibi âlimlerin eserlerine bakıldığı zamân Ebû Hanîfe ve arkadaşları tarafından kullanılan hadîslerin gâyet çok olduğu görülür. Ebû Hanîfe, "*Ben, akrânlarım arasında en çok hadîs rivâyet edenim*" derdi.⁴

Bu kadar hadîse rağmen ona hadîsci gözüyle bakılmamasının sebebi, onun, hadîslerin sadece rivâyetiyle meşgûl olmayıp onlardaki hükümlerle ilgilenmiş olmasıdır. Nitekim şu hâdise buna güzel bir örnektir:

² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 411

³ Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, 1/168

⁴ Fâryâbî, *Müsnedü'l-İmâm Ebî Hanîfe*, s.20.

Bir gün A'meş kendisine bir mes'ele sordu. Ebû Hanîfe hemen cevâbını verdi.

"– *Bunu nereden aldın?*" demesi üzerine:

"– *Senin rivâyet ettiğin falân hadîste*" dedi ve A'meş:

"– *Gerçekten biz hadîsciler eczâcımız, siz fıkıhcılar doktorsunuz*" dedi.⁵

Yahya bin Nasr: "*Ebû Hanîfe'nin evine gittim, baktım bir oda kitâblarla dolu.*"

«– *Bunlar nedir?*» dedim.

«– *Bunlar hadîs kitâblarıdır. Ben bunların ancak az bir kısmını size aktarırım*» dedi. *Ve o, dört bin hadîs imâmından hadîs almıştır.*"⁶

Mantiği ve hazır cevâblılığı doğuştan kuvvetli idi. İbn 'Avn diyor ki: "*Kûfe'de bir âlim varmış, en zor mes'elelere cevâb verirmiş diye Ebû Hanîfe'nin şöhretini duyardık.*" Ebû Nu'aym da: "*Ebû Hanîfe en zor mes'elelere dalar giderdi*" demiştir.⁷ Bir hacc mevsiminde insânlar Ebû Hanîfe'nin etrafını sarmış, her çeşit mes'ele soruyorlardı. Bir âlim de bunu geriden takib ediyordu. Diyor ki: "*Ona öyle ağır bir ferâiz (mîrâs hukûku) sorusu sordular ki, on beş şıkkı vardı. Daha adam mes'eleyi tamamlamadan Ebû Hanîfe cevâbını verdi. Ben, sür'atle cevâb vermesine mi, yoksa doğru cevâb vermesine mi, diye şaşırırım kaldım.*"⁸

O zamân Kûfe ve Basra'da ilerlemiş olan cedel ile İslâm'ın dîn felsefesi olan kelâmı elde etti. Gençliğinin ilk yıllarını bunlarla geçirdi. O günlerden kalan kitâblarını biz şimdi terceme ve şerh etmiş bulunuyoruz. Bu kitâblar, tâ o zamânlardan günümüze kadar Müslümânların inançlarına temel olma görevi görüyorlar.

⁵ Fâryâbî, *Müsnedü'l-İmâm Ebî Hanîfe*, s. 22.

⁶ Şeyh Halîl Muhyiddîn el-Meys, *Şerh-u Müsned-ü Ebî Hanîfe*, s. 10.

⁷ Fâryâbî, *Müsnedü'l-İmâm Ebî Hanîfe*, s. 21.

⁸ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Hayrâtü'l-Hisân fî Menâkibi'l-İmâmi'l-A'zam.*

Kûfe'nin en ileri gelen imâmlarından Ebû 'Amr Şa'bî (hicrî doğ. 20, ölm. 104) ile yakın münâsebet kurdu. İlim yoluna girişinde bu zâtın büyük te'siri oldu. Çünkü Ebû Hanîfe o güne kadar, baba mesleği olan ipek kumâş ticâreti ile meşgûl oluyor. Mescide sık sık namâza gidiyor ve bol bol ibâdet ediyordu. Böyle dîndârlığının yanı sıra ateşli zekâsını gören Şa'bî onu ilme teşvîk etti. O da bundan etkilenerek kendini ilme verdi.

Nu'mân 16 yaşında iken, babası ile birlikte Hicâz'a gitti. Hicâz'da bulunduğu ve 96 (714)'da Mekke'de Ka'be'nin haremünde râvîlerin halka (ders halka)larında hadîs dinlediği anlaşılıyor. Kuvvetle muhtemel olduğuna göre, Nu'mân bu seyâhatinde bizzât sahâbeden hadîs dinlemiş olan 'Atâ b.Ebî Rebâh ve İbn Ömer'in mevlâsı (âzâdlısı) Nâfi' gibi tâbi'ûndan bazıları ile temâs etmiş ve onlardan hadîsler dinlemiştir.

Ebû Hanîfe, *Müsned'*inde bu seyâhatinde Abdullah b. Hâris b. Cez ez-Zebîdî'yi dinlediğini rivâyet eder. İlgili hadîs şöyledir:

"Ben 80 senesinde doğdum ve 16 yaşında iken babamla beraber hacca gittim. Mescid-i Haram'a girince bir halka (ders halkası) gördüm. Babama:

«– Bu kimin halkası?» diye sordum.

«– Bu, Peygamber sallallahu aleyhi ve sellem'in sahâbîsi Abdullah b. Hâris b. Cez'in halkası», dedi. Halkaya doğru ilerledim.

« 'Peygamber sallallahu aleyhi ve sellem'in şöyle dediğini işittim' dedi:

'Kim Allah'ın dîninde fakîh olursa (onu derinlemesine öğrenirse) Allah onun mühim işlerini görür ve ona ummadığı yerden rızık verir.'⁹

*Enes bin Mâlik radyallahu anh'den rivâyeti de şöyledir: «Rasûlullah sallallahu aleyhi ve sellem'den: 'İlim öğrenmek her Müslümâna farzdır', dediğini işittim.»*¹⁰

9 Fâryâbî, *Müsnedü'l-İmâm Ebî Hanîfe*, s. 26

10 Fâryâbî, *Müsnedü'l-İmâm Ebî Hanîfe*, s.24.

Mekke'de iken İmâm Mâlik b. Enes'le de görüşmüş ve onunla bazı mes'eleleri müzâkere etmiştir.¹¹

Zâten Irâk'ta iken tâbi'ûndan 93 zât ile temâs ettiği kaydedilmektedir.

Şu hâlde Ebû Hanîfe, tâbi'ûnun küçüklerinden, tâbi'î't-tâbi'ûnun büyüklerinden olur. Malûmdur ki tâbi'ûn, sahâbeyi görenlere, tâbi'î't-tâbi'ûnun da tâbi'ûnları görenlere denir.

Ebû Hanîfe bütün tahsîli ile kelâm mübâheselerine iştirâk ederken, ticârete de girmiş bulunuyordu. Bu gençliği ve tahsîli sıralarındadır ki, İslâmî çerçeve içinde türlü serbest fikirler ile mezheplerinin kaynaştığı ve hepsinin de ayrı ayrı imâmlarının ve halkalarının bulunduğu Basra'ya 20 defâdan ziyâde gidip geldiği anlaşılıyor.

Ticâretinde gâyet nezih ve titiz idi. Bir seferinde, ortağının ârizalı bir kumâş sağlam gibi satması üzerine, bir yıllık kazancını yememiş, sadaka etmişti.¹²

Hind, İrân ve Arab yarımadasının ticâret yollarının birleştiği Basra'da artık olgunlaşmış olan genç Nu'mân'ın ticâret işlerini yürütürken, buradaki halkalar (ilim meclisleri) ile temâs ettiği, Hâricîlerden başka, Şî'a, Kaderiyye, Dehriyye mezheplerinin imâm ve müdâfileri ile uzun mübâheselerde bulunduğu ve bu sûretle kelâm ve cedelde çok ilerlemiş olduğu gibi, naslarda görülen, Peygamber sallallahu aleyhi ve sellem'den ve sahâbîlerinden an'ane tarîki ile gelen ve başlıca cumhûr-u İslâm akide asıllarının şekillendirerek vecîzeler hâlinde ifâdeleri ve bunların nas esâslarına göre, akıl ve mantığın da yardımı ile müdâfaaları husûsunda büyük başarılar elde etmeye muvaffak olduğu muhakkaktır. Nitekim bunlar sunduğumuz bu eserlerinde görülmektedir.

Ebû Hanîfe, İslâm çerçevesi içinde ve aşağı yukarı bir asırlık devre boyunca gelişen bilgileri elde etmiş olmakla beraber, bunları

11 İ.A., II/24.

12 bkz. Hatîb Bağdâdî'den naklen, Ekrem Saygılı, *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe*, s. 284

kâfi görmüyordu. Onun kanâatine göre, bu bilgilerin hepsi de ancak hazırlayıcı mâhiyyette birer vâsıtanın ibâret idi. Asıl bu bilgilerin de yardımı ile dîn ve dünyâ işlerinin tanzîmine yarayan fıkıh elde etmeli idi. Çünkü bir hadîste, **“Allah kimin hayrını murâd ederse, onu dînde fakîh kılar”** buyurulmuştur.¹³

O çağlarda fıkıh ilmi genişçe ve daha umûmî çerçeve içinde olsa da, ayrı bir ihtisâs bölümü olmak üzere kurulmaya başlamıştı. Bu ihtisâs ile İslâm dünyâsının müftüleri ve hâkimler (kâdılar) iştiğâl etmekte idiler. Ortak ve vekîllerinin yürüttüğü ticâret ile âile ve kendisinin refâhını temîn etmiş olan Ebû Hanîfe, uzun düşüncelerden sonra, bu husûstaki kararını verdi.

Hatîb Bağdâdî şöyle anlatır: *“Ebû Hanîfe ilimlerin gâyeleri üzerinde düşündü. Kelâmın gâyesi azdı. Edebiyât ile Arabca dilbilgisi ve kırâatinin gâyeleri bunları öğretmek için genç aramaktır. Şiirin gâyesi övmek, yermek ve yalan söylemektir. Hadîs ise sonsuz bir deryâ idi ve içinden çıkılması zordu. Ebû Hanîfe diyor ki: «Fıkıh ilmini düşündüm. Üzerinde durdukça içimde sevgisi arttı. Bu ilmin hiçbir kusûrunu görmedim. Dünyâ ve âhiretin buna dayandığını gördüm ve bununla meşgûl oldum.»*

*Bundan Ebû Hanîfe'nin diğer ilim dallarında behresi olmadığı sanılmasın. O, tefsîr ve hadîste, edebiyât ve mantık gibi âlet ilimlerinde sonsuz bir deryâ idi.”*¹⁴ Ancak fıkıha daha kâbiliyetli olduğunu söyleyebiliriz. Hani, birisi için, “tam bu iş için yaratılmış” denir ya, Ebû Hanîfe de sanki fıkıh için yaratılmıştı, diyebiliriz.

Yaşı yirminin üstünde olduğu hâlde, o devirde Irâk'ın en ileri gelen fakîhi Hammâd bin Ebî Süleymân'ın Kûfe Câmî'indeki halkasına uzun seneler devâm etmiş ve aynı zamânda oranın başka âlim, fakîh ve muhaddislerinden de ders dinlemişti.

Ebû Hanîfe'nin İmâm Ca'fer Sâdık bin Muhammed el-Bâkır (hicrî ölm. 148) ile Halife Ömer, Halife Ali, İbn Mes'ûd, İbn 'Abbâs kollarına mensûb olanlardan ve bundan başka 4000'e yakın dîn

¹³ Buhârî, 'İlm, 10; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/306.

¹⁴ İbn Hacer el-Heytemî, *İmâm-ı A'zam'ın Menâkıbi*, çev. Ab. Öztürk, s. 53.

âliminden hadîs dinlediği rivâyet ediliyor. Bütün bunların çoğunun isimleri, alfabe sırası ile tesbît edilmiştir. Örneğin Ebû Nu'aym İsfahânî'nin, *Müsned-i Ebî Hanîfe*'sine bakmak kâfidir. Yalnız burada 200 hadîs şeyhinin ismi vardır. 524 tane de küçük müsned denen ve Şamil Yayınevi tarafından metni ve tercemesi birlikte yayınlanan kitâbda yüzlerce şeyhden hadîs rivâyet etmiştir. Diğer 15 müsnedi de bu şekilde hesâb edilirse şeyhlerinin sayısı epey kabarır.

Ebû Hanîfe, Hammâd'ın en ileri gelen tilmîzlerinden idi. Hammâd yokken onu vekîl ederdi.

Ebû Hanîfe, Hammâd bin Süleymân'ın 120/737 senesinde vefâtı üzerine, yaşı 40 raddelerinde olduğu hâlde, halkanın ileri gelen talebelerinin ve kendi arkadaşlarının çok ricâları üzerine, üstâddan boş kalan kürsüyü tutmuş ve halkayı devâm ettirmeye başlamıştır. Tabii olarak daha da ileriye götürmüştür.

Yüksek vakâr ve samîmî tevâzusu ile kendisini öteden beri saydırmış ve sevdirmiş bulunuyordu. *“Hiç kimseye, «bizim fikrimizi kabûl etmek vâcibdir» demeyiz. Kimin daha güzel bir görüşü varsa getirsin kabûl edelim”* derdi.¹⁵

Ebû Hanîfe resmî vazifelerden ve devlet kapısından uzak kalmaya azmetmiş idi. Kendisi teb'an ehl-i beyt hayrânı idi. Dâimâ onların tarafını tutmaya meylederdi. Onların zulme marûz kaldıklarına inanırdı. Bu, böyleyken, zâlim saydığı devletten görev almak istemez, görevi ile onları temize çıkarmaya râzı olmazdı. Bu yüzden hem Emevîlerin, daha sonra da Abbâsîlerin kâdılık tekliflerini reddetti. Defâlarca habse atıldı. İkinci Abbâsî Halifesi Mansûr zamânında kâdılığın kabûl etmediği için habse atıldı, dayak yedi ve orada cân verdi.

Derin takvâsından başka fıkhîteki ilhâm ve hads (sezgi) derecesini bulan kavrayışlı bilgisini tatlı, güler yüz ve vecîzelerle anlatmak husûsunda müstesnâ kâbiliyeti sâyesinde, halkası pek az zamânda dolup taşmaya başladı. Irâk, Horasân, Türkistan, Fârisistan, Sind, Yemen ve Arabistanın her tarafından küteler

¹⁵ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Hayrâtü'l-Hisân fî Menâkıbi'l-İmâmi'l-A'zam*, s. 58.

hâlinde akıp gelen talebe, müsteftiler ve dinleyiciler ile kürsüsü sınımsız ihâta edildi. Bu, tam anlamı ile açık bir üniversite idi.

Bazı fasılalar ile 30 sene kadar süren ders ve fetvâ halkalarında yetişen tilmîzlerinin sayısı 4000'i aştığı ve bunlardan hiç olmazsa 40 kadarının ictihâd derecesine vardığı söylenir. Bunların başında, Irâk Kâdî'l-Kudâtı olan Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm gelmektedir (ölm. 182/798). Züfer b. Hüzeyl el-Anberî (ölm. 158), Dâvud et-Tâî (ölm. 165), Esed b. 'Amr (ölm. 190), Abdullah Yezîd el-Adevî, Hasen bin Ziyâd (ölm. 204), Kâsım bin Ma'n (ölm. 175), Alî b. Muhsir b. Alî (ölm. 67/168), Hibbân b. Alî (ölm. 171), Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî (ölm. 189) ve başka büyük âlim ve müctehidler İmâmın halkasında yetişen ileri gelenlerdi.

Ebû Hanîfe'nin tadrîs ve iftâ husûsunda yolu, rivâyet ve an'anelerin semâ (dinleme) usûlüne benzemezdi. Anlaşıldığına göre, onun halkasında iki türlü müzâkere cereyân ederdi:

1. Talebe için takîb edilen muntazam fıkıh dersleri,
2. Hâricden ve halk tarafından cevâbı istenilen suâller (istiftâ).

İmâm, mevzûyu ortaya koyar ve mes'ele alenî olarak takîb ve müzâkere edilirdi. Mes'elenin incelenmesinde hazırlığı olanlar ve ictihâd derecesine yükselenler de fikir ve ictihâdlarını söyledikten sonra, bu mes'ele hakkındaki müzâkere bitmiş sayılır ve sıra İmâmın kendisine gelmiş olurdu. İmâm mes'eleyi yeniden izâh ve tasvîr ettikten, tilmîzlerinin mütâlaalarını bildirerek, kendi mütâlaa ve ictihâdlarını ve delîllerini de ortaya koyduktan ve lâzım gelen düzeltmeler yapıp cevâblar verildikten sonra, alınan karar, ekseriyâ delîllerinden tecrîd edilerek, son derece vecîz cümleler ile bizzât kendisi tarafından imlâ (redakte) edilirdi. Bu imlâ vecîzeleri bilâhère fıkıh kâideleri hâline gelmiştir. İbn Nüceym'in, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*'i, *Mecelle-i Ahkâm-ı 'Adliyye* bunlara güzel iki örnektir. Bir işten maksâd ne ise hüküm ona göredir. Şekk ile yakîn zâil olmaz. Bir şeyin bulunduğu hâl üzere kalması asıldır. Kadîm kıde-mi üzere terk olunur. Berâet-i zimmet asıldır. Sıfât-ı ârızalarda aslolan âdemdir (*Mecelle*, madde 2-9) gibi...

Bu vecîzeler, mezhebin sonraki imâmları tarafından da çok defa aynen alınmıştır. Bu cihet zâhir rivâyet metinleri ile sonradan yazılan mezhebin fıkıh kitâblarında açıkça görülmektedir. Ebû Hanîfe'nin bu ilim halkaları, başta kendilerinin, sonra da arkadaşlarının fikhi nezâret ve salâhiyetleri altında çalışan ilmi bir istişâre meclisi demek idi.

Ebû Hanîfe'nin fıkıhın lehine olan bu muvaffakiyeti muâsırlarından bir çoğunun hoşuna gitmez ve bunu rey (indî görüş) ile hareket telakkî ederlerdi ki, kötü idi. Hâlbuki Ebû Hanîfe de, fıkıh mes'elelerinin hallinde me'sûr kaynaklardan ayrılmadığına ve buna sınımsız bağlı kaldığına kâni olduğu için, bu itirâzlara ehemmiyet vermiyordu. Herhangi bir mes'ele önce Kur'ân'ın mufassal şeriate âid âyetleri ile karşılaştırılır. İkinci olarak Peygamber sallallahu aleyhi ve sellem'e dayandığı anlaşılan sünnete bağlanarak hükmü verilirdi.

Rakîbleri tarafından eleştiri konusu olan kıyâsa nâdiren giderdi. *"Biz, bir zarûret olmadıkça kıyâsa gitmeyiz"* derdi ve şöyle izâh ederdi, *"Kitâbda, yani Kur'ân-ı Kerîm'de, Peygamberin sünnetinde ve sahâbenin hükümlerinde bir şey bulamazsak, sahâbenin ittifâk ettikleri delîle bakarız. Eğer ihtilâf etmişlerse kıyâsa gider, iki mes'ele arasında ortak noktayı buluruz. Ama ashâbdan başkalarının sözlerini bir sened olarak almayız. Onlar gibi biz de mes'ele üzerinde çalışır ve karara varırız"* derdi.¹⁶

Bir gün kendisine:

"- Sen kıyâs yapıyorsun. Hâlbuki ilk kıyâs yapan şeytândı", dediler. O da şu karşılığı verdi:

"- Şeytân hâktan çıkmak için kıyâs yaptı. Biz ise hakka girmek için kıyâs yapıyoruz", dedi. Bu cevâb karşısında hasımları mahcûb oldular.

Sünnetin Peygamber'e dayanmasını tayîn husûsunda, İmâmın kendine göre, şöyle usûlleri vardı:

¹⁶ İbn Hacer el-Heytemî, *İmâm-ı A'zam'ın Menkıbeleri*, çev. Ab. Öztürk, s. 53.

1- Mürsel hadîsler, daha kuvvetli bir nakille çatışmadığı takdirde kabûl edilir.

2- Âhâd haberler, şerîatin kaynakları araştırıldıktan sonra herkes tarafından kabûl edilen esâslara arz edilir. Uygunsa alınır.

3- Âhâd haberler kitâbın amm ve zâhirine arz olunur.

4- Âhâd haberler meşhûr sünnete muhâlif olmamalıdır.

5- Âhâd haberler başka âhâd haberle çelişmemelidir.

6- Râvî, kendi rivâyeti ile ters düşen bir rivâyetle amel etmemelidir.

7- Umûmü'l-Belvâlarda haber-i âhâd alınmaz. Çünkü onun daha büyük bir cemâat tarafından nakledilmesi gerekirdi.

8- Metin veya sened itibârı ile zâidler nâkislara ircâ edilir.

9- Farklı rivâyette bulunan sahâbe başkasının rivâyetiyle amel etme cihetine gitmemelidir.

10- Râvî, rivâyet ettiği şeyi ilk ândan edâ ânına kadar hıfzında korumalıdır, unutmamalıdır.

11- Haber-i âhâd sahâbenin genel manâdaki ameline muhâlif olmamalıdır.

İşte Ebû Hanîfe, haber-i vâhidle bu gibi ciddî mülâhazalarla amel etmemiştir. Yoksa inâdına terk etmiş değildir. O, bu mülâhazalarla hatâ etmişse bir sevâb, isâbet etmişse iki sevâb kazanmıştır.¹⁷

Bu husûsuta Ebû Hanîfe'nin ifâdesi şöyledir: “*Rasûlullah sallallahu aleyhi ve sellem'den gelen bir rivâyetin önüne hiç kimse geçemez. Ashâbdan gelen rivâyetler arasında seçim yapılır.*”¹⁸

İmâmın nakil ve an'aneye dayanması işte burada biter. Tâbi'ün söz ve fetvâlarına teba'iyet etmezdi. Kendisinin de tâbi'ünden ve onlara müsâvî durumda olduğuna kanâat ederdi. İmâmın tenkîd edildiği nokta burası idi. Nakli terk etmekle ithâm ediliyordu. Ama durum ortada idi.

¹⁷ Halîl Muhyiddîn el-Meys, *Şerh-u Müsned-ü Ebî Hanîfe*, s.3

¹⁸ Fâryâbî, *Müsnedü'l-İmâm Ebî Hanîfe*, s. 22

Ebû Hanîfe kitâb, sünnet ve sünnet olması muhtemel sahâbenin fetvâ ve kazâlarına bir merci (referans) bulamayınca kıyâs ve istihsâna mürâcaat ederdi. Kıyâs aslında herkesin baş vurduğu bir metod idi. Kıyâs hükmü açık olmayan bir mes'eleyi aralarında benzer nokta bulunması hasebiyle hükmü açık olana benzetmektir. Bunun daha ince şekline de istihsân deniyordu. Aynı delili İmâm Mâlik ve Şâfiî'nin de kullandıkları görülüyordu.

Ebû Hanîfe bu çalışması ile fıkha büyük katkıda bulundu. Dağınık mes'eleleri birer asıl altında topladı. Fıkın sâhası genişledi. Geniş bir hukûk alanı hâline geldi. Bunu en yakından gören İmâm Şâfiî'dir. “*Herkes fıkhıta Ebû Hanîfe'ye muhtâcdır. Onun iyâli hükmündedir*”, demek insâfını gösterdi.¹⁹

Fıkhu'l-Ekber: Büyük fıkıh ma'nâsınadır. Ehl-i sünnet akâidine dâir olduğu için bu adı vermiştir. Çünkü kendisinin de dediği gibi, doğru i'tikâd ile yapılan az bir amel, yanlış i'tikâd ile yapılan çok amelden daha faydalıdır.

Bu kitâbın üç nüshası vardır:

a) İmâm Mâtûridî'nin şerhine esâs aldığı nüsha.

b) Ebû'l-Hasen el-Eş'arî'nin *el-İbâne*'sinde örnek tuttuğu akla gelen nüsha.

c) Ebû Hanîfe'nin tilmîzi Ebû'l-Mutî' el-Belhî'nin rivâyet ettiği nüsha.

Bu, *el-Fıkhu'l-Ekber*, tâ ilk günlerden itibâren akâide dâir ders kitâbı olarak okunmuş, büyük âlimler tarafından şerh edilmiş ve dünyâ dillerine çevrilmiştir. 'Alîyyü'l-Kârî şerhi, Yunus Vehbi Yavuz; Ebû'l-Müntehâ şerhi de merhûm Ahmed Karadut tarafından Türkçe'ye çevrilmiş ve yayınlanmıştır. Biz ise hem tercüme, hem de şerhini vererek, istifâde alanını genişletmeyi amaçladık. Ve geniş çapta Arabca Ebû'l-Bekâ şerhinden yararlandık

23 Nisan 2004
Abdülvehhâb ÖZTÜRK

¹⁹ Fâryâbî, *Müsnedü'l-İmâm Ebî Hanîfe*, s. 22

FIKHU'L
EKBER

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

أَصْلُ التَّوْحِيدِ وَمَا يَصِحُّ الإِعْتِقَادُ عَلَيْهِ؟

Tevhîdin ve sahîh i'tikâdın aslı şudur.

Açıklama: Tevhîdin kelime anlamı bir şeyin bir (tek) olduğuna hükmedip onun bir olduğunu bilmektir. İstılahda yani ilgili ilim dalı olan kelâmdaki manası ise şudur: Allah'ın zâtını fehimlerde tasavvur edilen, vehim ve zihinlerde tahayyül edilen her şeyden tecrîd etmek, yani soyutlamaktır. Bu itibarla Allah'ın bir olması; zâtının taksîm edilmez olup, yine zâtında ve sıfâtında benzeri yani ortağının olmamasıdır.

Metinde geçen sahîh i'tikâd ise bilmek demektir ki bu da şekk-siz ve şübhesiz kesin hüküm demektir. Ama sâde i'tikâd ise zann-ı gâlibe dayanan inanç demektir ki bu da mu'teberdir. Zîrâ halk tabakasının çoğunluğunun îmânı bu kâbildendir.”

يَجِبُ أَنْ يَقُولَ: آمَنْتُ بِاللَّهِ، وَمَلَائِكَتِهِ، وَكُتُبِهِ، وَرُسُلِهِ،
وَالْبَعْثِ بَعْدَ الْمَوْتِ وَالْقَدَرِ خَيْرِهِ وَشَرِّهِ مِنَ اللَّهِ تَعَالَى

Sahîh i'tikâd etmiş olmak için bir mü'min şöyle demelidir:

**“Ben Allah'a, meleklerine, kitâblarına, peygamberlerine,
öldükten sonra dirilmeye, hayır ve şerr kaderin Allah'dan
olduğuna îmân ettim.“**

Açıklama: İmâm Hazretleri bunları dil ile söylemenin gereğine işâret etmek için bunları söylemek lâzımdır, demiştir. Çünkü, dil ile ikrâr da îmânın rüknüdür. Zîrâ îmânın aslı, adı geçen bu altı şeyi

dil ile ikrâr ve kalb ile tasdik etmektir. Nitekim bu, bu altı maddeyi zikreden Cebrâil hadîsinde açıkça ifâde edilmiştir.

Melek: Melekler Müslümânların çoğunluğuna göre çeşitli şekillere girebilen latîf, nûrânî cisimlerdir.

Melekler iki kısma ayrılırlar: Bir kısmı Cenâb-ı Hakk'ı tanıma ve O'nu noksan sıfâtlardan tenzîhe dalmışlar ki bunlara illiyyûn denir. Bunlar ma'nen Allah'a yakın meleklerdir. Bir kısmı da Allah'ın takdîr ve levh-i mahfûzda tesbît ettiği şeyleri gökten yere ulaştırmakla görevlidirler. Kimileri yerde, kimileri de gökte bulunurlar.

Kitâblara îmân ise, onların varlığına, onların Allah kelâmı olduğuna kesin şekilde inanmak demektir. Peygamberlere indirilen kitâbların tamamı yüz dört adettir. Bunlardan Âdem aleyhisselâm'a 10 sahîfe, Şît aleyhisselâm'a 50 sahîfe, İdrîs aleyhisselâm'a 30 sahîfe, İbrâhîm aleyhisselâm'a 10 sahîfe indirilmiştir. Tevrât Mûsâ aleyhisselâm'a, Zebûr Dâvud aleyhisselâm'a, İncîl İsâ aleyhisselâma, Kur'ân ise bizim peygamberimiz, Hazret-i Muhammed aleyhi's-salât ve's-selâm'a indirilmiştir.

Resûl; şerî'atı ve kitâbı olan peygambere denir. Bu itibârla bunların peygamberler arasında özel bir yeri vardır. Kitâbı olsun olmasın bütün peygamberlere îmân etmek lâzımdır.

Ba's ise Allah Teâlâ'nın ölüleri bedenlerinin esâs cüzleriyle kabirlerinden kaldırıp onlara rûh vermesi demektir.

Kader, yani alınyazısı; hayır ve şerr hepsi Allah'dandır. Rivâyete göre Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer radiyallahu anhum, kader mes'alesinde tartışmışlar. Ebû Bekir, "İyilik Allah'dan kötülük bizdendir" demiş. Hz. Ömer de, "Hepsi Allah'dandır" demiştir. Bunu Peygamberimiz sallallahu aleyhi ve sellem'e anlattılar. O da, bütün mahlûkât arasında kaderden ilk bahsedenin Cebrâil ile Mîkâil aleyhisselâm olduğunu ve Cebrâil'in Hz. Ömer gibi, Mîkâil'in de Hz. Ebû Bekir radiyallahu anh gibi dediklerini söyledi. Bu iki melek İsrâfîl aleyhisselâm'ın hakemliğine mürâcaat ettiler. O da, kaderin hayır ve şerr, hepsinin Allah'dan olduğuna karar verdi. **"Ben de aynı fikirde-**

yim" dedi ve ekledi, "Ey Ebû Bekr, eğer Allah Teâlâ kendisine isyân edilmemesini murâd etseydi İblîs'i yaratmazdı."

وَالْحِسَابِ، وَالْمِيزَانِ، وَالْجَنَّةِ، وَالنَّارِ، حَقُّ كُلُّهُ

Hesâb, mîzân, cennet ve cehennem hepsi haklıdır.

Açıklama: Mîzân amelleri tartacak bir şeydir ki akıl onu idrâk etmekten âcizdir.

وَاللَّهُ تَعَالَى وَاحِدٌ لَا مِنْ طَرِيقِ الْعَدَدِ،
وَلَكِنْ مِنْ طَرِيقِ أَنَّهُ لَا شَرِيكَ لَهُ

Allah Teâlâ birdir; sayı itibâriyle değil şerîki, ortağı olmaması itibârı ile birdir.

Açıklama: Bâzen "bir" denir, ikinin yarısı kastedilir. Sayıların başı budur. İşte sayı itibârı ile birin ma'nâsı da budur. Bâzen de "bir" denir, bundan o şeyin zâtı, sıfâtları ve yâhûd ikisi itibârıyla eşi ve benzeri olmadığı kastedilir. İşte Allah Teâlâ birdir demek, zâtında ve sıfâtlarında ortağı, eşi ve mânendi yoktur demektir.

لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ

Allah, doğmamış ve doğurmamıştır.

Açıklama: İmâm'ın bu sözü; Yahûdî ve Hıristiyânların, İsâ ve 'Uzeyr Allah'ın oğullarıdır; filozofların da akıl, vâcibü'l-vücûddan doğmuştur sözlerine redd mâhiyetindedir. Çünkü onların bu sözleri bâtıldır. Zîrâ Allah Samed'dir, yani O'nun hiç kimseye ihtiyâcı yoktur. Her şey O'na muhtâcdır.

وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ

Hiçbir şey O'na denk değildir.¹

Açıklama: Yani varlıklar arasında O'nun gibisi yoktur. O, cisim değildir ki takdîr ve tasavvur edilsin, parçalara ayrılsın. O cevher de değildir ki içerisine araz girsin, araz da değildir ki içerisine cevher girsin.

لَا يُشْبَهُ شَيْئًا مِنَ الْأَشْيَاءِ مِنْ خَلْقِهِ، وَلَا يُشْبَهُهُ شَيْءٌ مِنْ خَلْقِهِ

**O, yarattıklarından hiç bir şeye benzemez;
yarattıklarından hiçbir şey de O'na benzemez.**

Açıklama: Bunlar varlıkta O'na benzemez; O'ndan başka zâtının varlığı vâcib (zorunlu) olan bir şey yoktur. O'ndan başka her şey mümkündür. Bunlar ne kudrette, ne de diğer sıfatlarda O'na benzerler. Bu da pek açık bir şeydir.

لَمْ يَزَلْ وَلَا يَزَالُ بِأَسْمَائِهِ وَصِفَاتِهِ الذَّاتِيَّةِ وَالْفِعْلِيَّةِ

**O, isimleriyle, zâtî ve fiilî sıfatlarıyla
her zamân mevcûd olmuş ve olacaktır.**

Açıklama: Allah'ın zâtî sıfatları ile fiilî sıfatları arasında şu fark vardır; Bir sıfat ki O'nun zıddı ile Allah sıfatlanırsa o, fiilî sıfattır, meselâ yaratıcı sıfatı gibi. Eğer zıddı ile sıfatlanmazsa o da, zâtî sıfattır; meselâ hayât, izzet ve ilim gibi.

1. Kur'ân-ı Kerîm, İhlâs 112/4

أَمَّا الذَّاتِيَّةُ: فَالْحَيَاةُ

Zâtî sıfatları şunlardır: Hayât

Açıklama: Zîrâ Allah Teâlâ, ezeli sıfat olan hayât ile Hayy'dır.

وَالْقُدْرَةُ

Kudret

Açıklama: Zîrâ Allah Teâlâ ezeli sıfat olan kudret ile kâdirdir.

وَالْعِلْمُ

İlim (bilmek)

Açıklama: Zîrâ Allah Teâlâ, bütün varlıkları bilir. Ezeli sıfatı olan ilim ile açığı da bilir, gizliyi de.

وَالْكَلَامُ

Kelâm (konuşmak)

Açıklama: Allah Teâlâ ezeli sıfat olan kelâm ile konuşur. Allah'ın konuşması mahlûkâtın konuşmasına benzemez. Zîrâ onlar âlet (dil, dudak) ve harflerle konuşurlar. Allah Teâlâ ise âletsiz ve harfsiz konuşur.

وَالسَّمْعُ

İşitmek

Açıklama: Allah Teâlâ sesleri ve kelimeleri ezeli sıfat olan sem' yani işitme sıfatı ile işitir.

وَالْبَصْرُ

Basar (görmek)

Açıklama: Allah Teâlâ şekilleri ve renkleri ezeli sıfat olan görme sıfatı ile görür.

وَالْإِرَادَةُ

İrâde (dileme)

Açıklama: Allah Teâlâ olmuş ve olacak şeyleri ezeli sıfat olan irâde ile irâde eder. O'nun irâdesi olmadan ne dünyâ ne de âhirette küçük veya büyük, az veya çok, hayır veya şerr, fayda veya zarar, kâr veya zarar, artık veya eksik hiç bir şey meydana gelmez. Allah'ın dilediği olur, dilemediği olmaz. O'nun olmasını dilediği hiçbir şeyi kimse reddedemez. Verdiği hükmü hiç kimse bozamaz. Ehâdiyet, samediyet, azâmet, kibriyâ vd. gibi daha birçok zâtî sıfatları vardır.

وَأَمَّا الْفِعْلِيَّةُ: فَالتَّخْلِيْقُ وَالتَّرْزِيْقُ وَالإِنشَاءُ وَالإِبْدَاعُ وَالصُّنْعُ،

وَغَيْرُ ذَلِكَ مِنْ صِفَاتِ الْفِعْلِ

Fiilî sıfatları ise şunlardır:

Tahlîk (yaratma), terzîk (rızkı verme), inşâ, ibdâ', sun', vd.

Açıklama: Diğer fiilî sıfatlar da ihyâ (hayât verme), imâte (öldürme), inbat (bitkileri yetiştirme), büyütme, sûret verme vs. Tahlîk, inşâ ve sun' aynı manâdadır. Bu da olmayan bir şeyi var etmektir. Bunda daha önce bir benzerinin olması veya olmaması birdir. İbdâ' ise bir şeyi daha önce benzeri olmadan yaratmaktır. Terzîk de rızkı meydana getirip ondan yararlanma imkânı vermektir.

لَمْ يَزَلْ وَلَا يَزَالُ، بِأَسْمَائِهِ وَصِفَاتِهِ

Allah her zamân sıfatlarıyla oldu.

Açıklama: Yani Allah Teâlâ bütün sıfatları ve isimleriyle ezelîdir, başlangıcı yoktur; ebedîdir, sonu yoktur.

لَمْ يَخْدُثْ لَهُ إِسْمٌ وَلَا صِفَةٌ

Sıfatı ve ismi sonradan almış değildir.

Açıklama: Zîrâ sıfatlarından biri sonradan olmuş olsaydı, veyâhûd sonradan yok olsaydı, o sıfatın meydana gelmesinden önce ve yok olmasından sonra eksik olurdu. Bu ise Allah hakkında imkânsızdır. Böylece hiçbir sıfat ve ismini sonradan almadığı isbâd edilmiştir. Zîrâ ezelde ilmi olan, ezelde âlim olur.

لَمْ يَزَلْ عَالِمًا بِعِلْمِهِ وَالْعِلْمُ صِفَتُهُ فِي الْأَزْلِ، وَقَادِرًا بِقُدْرَتِهِ،
وَالْقُدْرَةُ صِفَةٌ فِي الْأَزْلِ، وَمُتَكَلِّمًا بِكَلَامِهِ، وَالْكَلامُ صِفَةٌ فِي الْأَزْلِ،
وَخَالِقًا بِتَخْلِيْقِهِ، وَالتَّخْلِيْقُ صِفَةٌ لَهُ فِي الْأَزْلِ. وَفَاعِلًا بِفِعْلِهِ،
وَالْفِعْلُ صِفَةٌ لَهُ فِي الْأَزْلِ

Allah Teâlâ hep ilmi ile Âlim olmuştur.

İlim O'nun ezeli sıfatıdır. Allah Teâlâ kudreti ile Kâdirdir,

kudret O'nun ezeli sıfatıdır. Kelâm (konuşma) sıfatı ile

Mütekellim (konuşan)dır, kelâm ezeli sıfatıdır.

O, yaratması ile Hâliktir, yaratma O'nun ezeli sıfatıdır.

O, fiili (iş yapması) ile Fâildir, fiil O'nun ezeli sıfatıdır.

Açıklama: İmâm-ı A'zam radiyallahu anh, "Allah ilmi ile âlimdir..." derken Mu'tezile tâifesini reddetmiş oluyor. Zîrâ onlar, "Allah'ın